

SCHWEITZER Gábor

tudományos főmunkatárs
MTA TK JTI
habilitált egyetemi docens
NKE ÁKK

DOI: 10.15170/DIKE.2019.03.02.08

VÖRÖS István Károly

történelem tanár
Leöwey Klára Gimnázium, Pécs

Az Első Pécsi Bőrgyár Részvénytársaság a zsidótörvények korában (1938–1945)¹

The First Leather Factory Public Limited Company in Pécs during the Period of the Anti-Jewish Laws (1938–1945)

The paper intends to present what consequences had the anti-Jewish laws and other measures in Hungary adopted from 1938 have, for one of the largest companies of the city of Pécs at the time, the First Leather Factory Plc. in Pécs. The overview, which also contains results from archival research, covers the following topics: 1) the role of the First Leather Factory Plc. in Pécs on the economic life of the city, with particular regard to the work of Sándor Róth, the company's general manager; 2) the impact of the so-called 2nd Anti-Jewish Law (Act IV of 1939) on the employees of the leather factory; 3) The lay-offs of 1944; 4) the registration of Jewish' shareholders in 1944; 5) victims of the Shoah among the employees of the leather factory.

Keywords: *anti-Jewish laws in Hungary, First Leather Factory Plc. in Pécs, antisemitism in Hungary, lay-offs of Jewish employees*

1. Az Első Pécsi Bőrgyár Részvénytársaság a város gazdasági életében. Róth Sándor vezérigazgatói működése

A bőripar jelentős szerepet töltött be Pécs új- és legújabb kori gazdasági életében.² A 18. század folyamán meghonosodó kisüzemi jellegű bőrfeldolgozást a 19. század végén a nagyüzemi jellegű, magasabb szakértelmet, fejlettebb technológiát és fokozottabb gépesítettséget igénylő bőrgyártás váltotta fel. A 19–20. század fordulóján három jelentősebb bőrgyártó, illetve bőrfeldolgozó üzem működött a városban. E rövidebb-hosszabb ideig fennmaradó bőripari vállalkozások az *Erreth-*, a *Hamerli-*, valamint a *Höfler*-család nevéhez kötődtek. A mostani áttekintés szempontjából a *Höfler-*

¹ A tanulmány a „*Jogfosztás elmélete és gyakorlata a Horthy-korszak második felében az NS-rendszer tükrében*” c. tudományos ülésen (Pécs, 2019. szeptember 2–6.) elhangzott előadás szerkesztett változata.

² KAPOSÍ, Pécs gazdasági fejlődése 73–80., 164–165., 187–188.

család szerepét kell kiemelnünk.³ A Bajorországból a 18. század folyamán Pécsre kerülő és generációkon keresztül tímármesterséggel foglalkozó *Höfler*-család 1884-ben alapította meg a Höfler Testvérek és Társa Bőrgyárat, az Első Pécsi Bőrgyár Részvénytársaság jogelődjét. A *Höfler*-család tímárműhelyei a 18. század végi alapítást követően a belvárosban működtek. Az 1820-as években birtokukba került (mai nevén) Rákóczi utcai gyártelep azonban idővel szűkössé vált, így új – akkoriban városszéli, egyúttal vasútállomás közeli – ipartelep létesítése mellett döntöttek, a Siklósi-külvárosban. Az új gyártelepen gyors ütemben fejlődött a termelés. A családi vállalkozásként működő bőrgyár tulajdonosai ugyanakkor felismerték, hogy a versenyképesség növelése érdekében új technológiák bevezetésére, a nyersanyagkészlet felhalmozására, egyúttal a géppark bővítésére van szükség. Miután a tőkeigényes befektetéseket saját forrásból már nem tudták finanszírozni, elhatározták, hogy tőkeszerzés céljából részvénytársággá alakítják át a családi vállalkozást. Ennek az átalakulásnak az eredményeként jött létre 1912-ben a Höfler Bőrgyár RT., amelyben a *Höfler* család tagjai a részvényeknek már csupán mintegy 25%-ával rendelkeztek, jöllehet az igazgatói tisztséget még a család egyik tagja töltötte be. Jelentős részvényhányadot szerzett viszont ekkoriban – egyes pécsi pénzintézetek és magánbefektetők mellett – a kiterjedt nemzetközi kapcsolatokkal is rendelkező majolika gyáros, *Zsolnay Miklós*.⁴

A bőrgyár újabb névváltoztatására 1919-ben került sor. Ekkor vette fel az Első Pécsi Bőrgyár RT. nevet. A névváltás hátterében az állt, hogy a család egyik tagja, *ifj. Höfler Jakab* 1917-ben – miközben továbbra is az Első Pécsi Bőrgyár RT. részvényesei közé tartozott – Mohácson megalapította a család vezetéknévét is magában foglaló bőrgyárat. Jöllehet a pécsi bőrgyár mindenekelőtt a névhasználatosság elkerülése érdekében döntött az újabb névváltás mellett, a kialakult helyzet a *Höfler* család szerepének visszaszorulását is kifejezésre juttatta. A névváltoztatás egyúttal korszakhatárt is jelentett a bőrgyár történetében, amely *Roth Sándor* vezérigazgatói működésével hozható összefüggésbe.

A pécsi születésű *Roth Sándor* (1889–1978) afféle *self-made-man*-ként kevesebb, mint két évtized alatt került a könyvelői íróasztal mögül a vezérigazgatói székbe.⁵ *Roth Sándor* a pécsi Porges-féle kereskedelmi iskola elvégzése után, 1905-ben – 16 éves korában – könyvelőként helyezkedett el a bőrgyárban. Hét évvel később, a bőrgyár részvénytársasággá történt átszervezését követően irodavezetőként működött. Rövidesen igazgató-helyettesé, 1917-ben – *Höfler Nep. János* halála után – igazgatóvá nevezték ki, 1922-től pedig már vezérigazgatóként tevékenykedett.⁶ Idővel *Roth Sándor*, illetve a *Roth* család, valamint a velük rokonságban álló *Tausz* család tagjai jelentős arányú részvénypakettet mondhattak a magukénak.

A bőrgyár dinamikus fejlődése – az első világháborús konjunktúra hatásai mellett – több tényező együttes hatásának köszönhető. A fejlesztések finanszírozása érdekében az 1920-as években két lépésben emelték a részvénytársaság alaptőkéjét. A részvények számát 1923-ban 20 000-ban rögzítették, egy-egy részvény névértékét pedig – a pengőre történő 1927-es áttérést követően – 100 pengőben határozták meg. A részvénytársaság alaptőkéje innentől kezdve stabilan 2 millió

³ GULYÁS – TÓTH – VÖRÖS – FODOR, A kétszáz éves Pécsi Bőrgyár; JAKAB, A Pécsi Bőrgyár történetéből 108–126.; JAKAB, A Pécsi Bőrgyár igazgatóinak működése 152–177.

⁴ A részvényesek összetételének változásaihoz lásd JAKAB, A Pécsi Bőrgyár Részvénytársaság közgyűlési jegyzőkönyvei.

⁵ JAKAB, A Pécsi Bőrgyár igazgatóinak működése 156–163.

⁶ Bőripari Szemle, 1922. szeptember 15. 12.

pengő maradt, azaz nem került sor újabb alaptőke emelésre. Ez az összeg a II. világháborút megelőző években nagyságrendileg 1,4 millió német birodalmi márkának, illetve 350 ezer USA dollárnak felelt meg.

A fejlesztések finanszírozását szolgálta továbbá, hogy *Roth Sándor* és az igazgatóság határozott fellépése nyomán az éves tiszta nyereségnek általában az 50-70%-át fizették ki osztalékként a részvényesek között, míg a fennmaradó hányadot bővítésekre, illetve a tartalékalap növelésére, valamint jótékonykodásra fordították. Amint erre az 1928. április 11-i rendes közgyűlésen a bányász elnöki tisztét betöltő *Visnya Ernő* elismerően rá is mutatott: „Nagy szerencséje volt a bányásznak, hogy *Roth Sándor* a gyár bővítését tartotta a legfontosabb tennivalójának. Ez ugyanakkor csökkentette a részvényesek osztalékát, mert a haszonból lehetett igazából bővíteni a bányászatot.”⁷ Ez a fejlesztési politika azonban folytonos súrlódási felületet jelentett a kisebbségi részvénytulajdonosokkal, akik szívesebben részesedtek volna a kifizetettnél nagyobb mértékben a tiszta nyereségből.⁸ A pengőre történő áttérést után a tiszta nyereség éves szinten – nagy ingadozást mutatva – nagyságrendileg 200-500 ezer pengő között mozgott. A fejlesztések kedvező hatásai a bányászati dolgozók létszámnövekedése mellett a bányászati térbeli terjeszkedésében, a forgalomnövekedésében, továbbá a nemzetközi kapcsolatok volumenében is megnyilvánultak.

Ami a dolgozók számának változásait illeti: amíg 1919-ben 197, addig 1939-ben 871 fizikai és adminisztratív munkavállalót foglalkoztatott a bányász.⁹ Ezzel a dolgozói létszámmal a pécsi gyár Magyarország második legnagyobb bányászára lett.¹⁰ A II. világháború előtti években Magyarország bányászati dolgozói közül minden hatodik munkavállaló a pécsi bányász alkalmazásában állt.¹¹ A hazai bányászati munkások munkakörülményeit bemutató egykorú tanulmány több szempontból is figyelemre méltónak találta a pécsi bányászatot.¹² Az áttekintés kiemelte a modern üzemépületeket, a világos és ventilációs berendezésekkel tisztított levegőjű munkatermeket, a munkáslakótelep létesítését, a korszerűen felszerelt munkásjelölti intézményeket, a sporttelepet, valamint a dalárdát.¹³ *Tóth Gézánnak*, a pécsi bányász fővegyészenek, utóbb ügyvezető igazgatójának a visszaemlékezései szerint a szociális intézkedések egyértelműen *Roth Sándor* nevéhez fűződtek. „*Annak idején* [1939-ben] *a Bányász volt a legjobban fizető vállalat Pécsen és mindenki örült, ha ott kaphatott munkát. Sok természetbeni juttatást is kaptak a bányásziak: minden dolgozó évente 4 pár cipőanyagot és 4 pár féltalpat. A gyermekek és a feleség pedig 1 pár cipőanyagot és talpat.*”¹⁴

⁷ JAKAB, Pécsi Bányász Részvénytársaság közgyűlési jegyzőkönyvei 376.

⁸ JAKAB, A Pécsi Bányász igazgatóinak működése 157.

⁹ JAKAB, A Pécsi Bányász történetéből 123. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a dolgozói létszám a II. világháború éveitől visszaesett.

¹⁰ GULYÁS – TÓTH – VÖRÖS – FODOR, A kétszáz éves Pécsi Bányász 87.

¹¹ 1939-ben Magyarországon meghaladta az ötezret a bányászati munkások létszáma. Lásd CSIKÓS – NAGY, A bányászati munkásság 107.

¹² CSIKÓS – NAGY, A bányászati munkásság 107–122.

¹³ CSIKÓS – NAGY, A bányászati munkásság 107–122.

¹⁴ NÁDOR, „Hallható Múzeum” 131. A bányászati munkásság érdekeit képviselni hivatott szaklap, a *Bányászati Munkás* már távolról sem volt ennyire elégedett a pécsi bányásznál tapasztalt viszonyokkal, amit ez a megállapítás is alátámaszthat: „*Ez a tüneményes pályát befutott gyár valóságos ipari jobbjátságot teremt az üzemeiben*”. A pécsi bányászból. *Bányászati Munkás*, 1938. március, 3. sz. 2.

A technológia fejlesztése érdekében egyrészt külföldi tanulmányútra küldték ki a bőrgyár szakembereit, másrészt külföldi – német – szakembert is alkalmaztak.¹⁵ A bőrgyár mindezek mellett saját kutató laboratóriumot is berendezett.¹⁶

A belföldi terjeszkedést részben a gazdasági világválság idézte elő. Ekkor került ugyanis a tőkeerős pécsi bőrgyár érdekeltségi körébe két dunántúli – a szombathelyi és a csepregi – bőrgyár, valamint a szombathelyi bőrgyár által üzemeltetett cipőgyár is.¹⁷ A pécsi bőrgyár gépjavítási, majd gépállítási szükségleteit ugyanakkor a Pécsen működő Sopiana Gépgyár és Vasöntöde RT. látta el, amelynek részvényei 1942-ig bezárólag teljességgel a pécsi bőrgyár kezébe kerültek.

A pécsi bőrgyár nemzetközi kapcsolatrendszerét jelzi ugyanakkor, hogy tucatnyi országból importálták a nyersbőrt (Indiából, Svédországból, Franciaországból, Görögországból stb.) – a feldolgozandó nyersbőr 64%-át külföldről hozták be –, további szintén tucatnyi országba exportálták a feldolgozott bőrtermékeket (Kubába, Dél-Afrikába, Angliába, Palesztinába, Nicaraguába, Pakisztánba stb.).¹⁸ A II. világháború kirobbanásával szükségszerűen visszaszorultak a nemzetközi gazdasági kapcsolatok, egyúttal megnehezedett a nyersanyagok beszerzése, miközben a hadiüzemek minősített bőrgyár termékeire a munkáslétszám ingadozásától függetlenül a hadigazdaság egyre nagyobb mértékben tartott igényt.

Roth Sándor két évtizedig tartó vezérigazgatói megbízatása 1942. június 3-án szűnt meg. Az igazgatóság pro forma nyugállományba helyezte, a bőrgyár fejlesztése és világhírűvé tétele körül szerzett érdemeit pedig jegyzőkönyvben örökítette meg. Utódként, az addig vezérigazgató-helyettesként működő *Erreth Ede* gépészmérnököt nevezték ki.¹⁹ Az igazgatóság tagjaként *Roth Sándor* mindenestre 1944 tavaszáig még a helyén maradt. A Pécsi Királyi Törvényszék 1944. április 8-i dátummal törölte igazgatósági tagságát.²⁰ (A bőrgyárnak 1943-ig volt még egy további zsidó igazgatósági tagja is: *Tausz Gyula*, aki azonban 1940-től az USA-ban tartózkodott, így igazgatósági tagja névlegesnek bizonyult.)

A vezérigazgatói tisztség megszűnésének hátterére világít rá a bőripar árszabályozásában tevékenyen közreműködő *Megay Károly*, kormánypárti országgyűlési képviselő, a Magyar Bőriparosok Országos Szövetsége elnöke, utóbb bőripari gazdaságpolitikai kormánybiztos ellen 1945 nyarán indított eljárás, amelynek során *Roth Sándort* tanúként hallgatták meg. Az 1945. augusztus 9-i tanúvallomásból derült ki, hogy *Megay Károly* már egy 1941 novemberi értekezleten felszólította *Kultsár István* kormánybiztost – aki a zsidótörvények végrehajtását nemcsak ellenőrizte, hanem részlegesen irányította is –, hogy *Roth Sándort* távolítsák el vezérigazgatói állásából. Annak következményeként pedig, hogy *Roth Sándor* – miként fogalmazott – „kritika tárgyává” tette *Megay Károly* bőripari érdekképviseleti működését, 1942 áprilisában *Megay Károly* kezdeményezésére munkatáborba hívták be a

¹⁵ JAKAB, A Pécsi Bőrgyár történetéből 115.

¹⁶ Az 1930-as években *Tóth Géza* – a bőrgyár későbbi fővegyésze, majd ügyvezető igazgatója – alakította ki a laboratóriumot. A vele készült beszélgetés szövegét lásd NÁDOR, „Hallható Múzeum” 129–131.

¹⁷ JAKAB, A Pécsi Bőrgyár történetéből 114.

¹⁸ GULYÁS – TÓTH – VÖRÖS – FODOR, A kétszáz éves Pécsi Bőrgyár 88.

¹⁹ *Erreth Ede* lett az Első Pécsi Bőrgyár új vezérigazgatója. Pécsi Napló, 1942. június 4. 6.

²⁰ Központi Értesítő, 1944. május 11. 589.

már túlkoros vezérigazgatót, ahonnan a tanúvallomás szerint csak annak árán szabadulhatott, hogy lemondott vezérigazgatói állásáról.²¹

Magyarország 1944. március 19-i náci Németország általi megszállását követően a Pécsre is bevonuló német biztonsági erők szinte azonnal megkezdtek a prominensnek tartott zsidó, valamint a politikailag megbízhatatlan hírben álló keresztény közéleti személyiségek letartóztatását. A Gestapo 1944. március 22-én *Roth Sándort* is őrizetbe vette. Az őrizetbe vételek híre a városban elterjedt, amint azt Arató Jenő naplófeljegyzései is igazolhatják.²² A letartóztatottak többségét – közöttük mintegy 60 pécsi zsidó polgárt – utóbb Mauthausenbe deportálták. *Roth Sándor* azon szerencsések közé tartozott, akik visszatértek a deportálásból. Egykori mauthauseni rabtársa, *Domokos József* írta visszaemlékezéseiben, hogy *Roth Sándor* a „fogyók közötti viszályok higgadt, bölcs rendezésével mind a Pécs környéki, mind a pesti foglyok között megérdemelt tekintélyt szerzett magának.”²³

A felszabadulást követően Pécsre visszatérő *Roth Sándor* a bőrgyár vezetőségének címzett 1945. június 5-i leveléből derül ki, hogy 1944 tavaszán, távollétében és tudta nélkül – Auschwitzban utóbb meggyilkolt – felesége írta alá azt a nyilatkozatot, amelyben igazgatótanácsi tagságáról lemondott. Miközben *Roth Sándor* bizonyos volt abban, hogy felesége jóhiszeműen, de kényszerhelyzetben cselekedett, a lemondó nyilatkozatot nem tekintette érvényesnek. Emiatt arra kérte az igazgatóságot, hogy gondoskodjon az igazgatói tagság helyreállításáról.²⁴ Ez meg is történt, hiszen a Pécsi Törvényszék 1945. június 15-én visszaállította *Roth Sándor* igazgatósági tagságát.²⁵ A továbbiakban az 1948. április 1-én bekövetkezett államosításig az igazgatóság elnökeként tevékenykedett. Az államosítás hírére azonban Svájcba, majd Angliába távozott.²⁶ Az igazgatóság tagjaként működő fia, *Roth Miklós* már korábban Dél-Afrikába, Johannesburgba költözött. *Roth Sándor* életútja még három évtizedig tartott: 1978-ban Londonban hunyt el, 89 éves korában.

Roth Sándor szakmai beágyazottságát mutatja ugyanakkor, hogy az ország egyik legjelentősebb vidéki bőrgyárának igazgatójaként, majd vezérigazgatójaként vezetőségi tagja, a II. világháborút követő években pedig elnöke volt a hazai bőripar legfontosabb érdekképviseleti szervének, a Magyar Bőriparosok Országos Szövetségének (AMBOSZ).²⁷ Rátermettségét mutatja, hogy a sajtó a børszakmában feltörő, erélyes, a konkurencia elé bátran kesztyűt dobó emberként írt *Roth Sándorról*.²⁸

Helyi közéletben betöltött szerepét jelzi, hogy hosszabb időn keresztül tagja volt a város legfőbb döntéshozó testületének, a törvényhatósági bizottságnak. A bizottság tagjainak felét a legtöbb adót fizetők köréből – 1929-ig automatikusan, azt követően viszont választás útján – töltötték be. *Roth Sándor* is ezen a jogon került a törvényhatósági bizottság tagjai közé. Közgyűlési tagsága az

²¹ *Roth Sándor* esetét idézi UNGVÁRY, A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege 470. Lásd továbbá Vizsgálati dosszié Megai (így) Károly és tsa. ügyében. ÁBTL V-103681. Köszönettel tartozunk Köbel Szilviának (ÁBTL), hogy a vizsgálati dosszié *Roth Sándor* tanúvallomására vonatkozó részét rendelkezésünkre bocsátotta.

²² ARATÓ, Napló 1941–1946, 1944. március 22-i bejegyzés.

²³ DOMOKOS, Innen és túl az Óperencián 248.

²⁴ *Roth Sándor* levelét lásd JAKAB, Pécsi Bőrgyár Részvénytársaság közgyűlési jegyzőkönyvei 327.

²⁵ Központi Értesítő, 1945. november 22. 210.

²⁶ GULYÁS – TÓTH – VÖRÖS – FODOR, A kétszáz éves Pécsi Bőrgyár 110.

²⁷ Lásd A Magyar Bőriparosok Országos Szövetségének alakuló közgyűlése. Bőripari Szemle, 1917. szeptember 1. 2., továbbá Az AMBOSZ közgyűlése. Közgazdaság, 1946. szeptember 22. 12.

²⁸ Virágzó konjunktúrájuk van a bőrgyáraknak a kereskedők és kisiparosok tönkremenek. Kis Újság, 1935. november 9. 4.

1939. évi IV. tc. következtében 1939 szeptemberében szűnt meg, hiszen a diszkriminatív rendelkezések megfosztották mandátumuktól a legtöbb adót fizetők közül megválasztott zsidó közgyűlési tagokat. Pécsen nyolc virilis jogon megválasztott törvényhatósági bizottsági tag megbízását érintették a jogfosztó rendelkezések.²⁹

A pécsi notabilitásokat szarkasztikus stílusban bemutató *Pécsi családok* című összeállítás a csak „*bőrrarisztokratáként*” aposztrofált Roth Sándor karakterének összetettségét emelte ki. „*Van egy ábrázata kifejél. Népies használatra. És egy másik befél. Magánhasználatra. A kifejél szóló népies, demokratikus, hogy úgy mondjuk proletár tapintatú. Ebhez az ábrázathoz megfelelő áruha jár. Munkászubony, foltos, piszkos nadrág, lyukas cipő és némi térülés-fordulás a bőrgyár gépei körül. Ebből a nagyszerűen megjátszott szerepből hangzik a limitált munkabérek mellett verejtékező munkásság felé a vezérigazgatói megnyugtatás: látjátok, egyek vagyunk, hiszen én is dolgozom. Amit a munkások nem látnak, az az a csekély 15.000 pengő, amit a leendő kormányfőtanácsos helyez el folyószámláján. A másik ábrázata az az arisztokratikus elegancia, amellyel külföldi előkelő szállók apartementjeiben azonnal felismerik a pécsi iparbárót. Ilyen minőségben Roth vezérigazgató úr minden mozdulatával megcáfolja első számú ábrázatát, demokratikus hajlamait, származását, felekezeti hiányosságát, sőt a nevében rejlő kellemetlen mellékzörgést is. Meg bizony. Itt, már nem is Roth. Kék. Egy Blau. Egy kékévr... És egy Hidegyér. Egy arisztokrata. Egy Semi-góthai almanach.*³⁰ A gunyoros jellemzés mindenesetre arra utal, hogy Roth Sándornak – bár a kormányfőtanácsosi címet nem kapta meg – sikerült megtalálnia a megfelelő hangnemet a társadalom legkülönbözőbb rétegeivel.

Roth Sándor a pécsi zsidó hitközség életében is aktív szerepet töltött be. A két világháború között hosszabb időn keresztül a hitközség képviselőtestületi tagjaként tevékenykedett, az 1920-as években az iskolaszék, ill. a hitközség által az izraelita egyetemi hallgatók ellátására létesített Menza elnökeként is működött. 1946 és 1948 között a hitközség elnöki tisztét töltötte be. Vagyonos magánemberként alapítvánnyal támogatta a fiatalok vallási ismereteit elmélyítő Talmud-Tóra működését, bőrgyári vezérigazgatóként pedig az 1930-as években a cipőkészítéshez szükséges nyersanyag juttatásával gyakran segítette a hitközség szegények gyámolításával foglalkozó jótékony egyesületeit.³¹

2. Az 1939. évi IV. tc. hatásai a bőrgyári alkalmazottakra

A törvényhozás, illetve a kormányzat 1938-tól kezdve fogadta el a zsidóság gazdasági, társadalmi, közéleti és kulturális érvényesülésének korlátozását – egyes területeken teljes kizárását – célzó törvényeket, illetve rendeleteket.³² A hatalmon lévő rezsim a krónikus szociális válságot mindenekelőtt redisztribúciós eszközökkel, jelesül a zsidó vagyon elvételével és (saját szóhasználatával) keresztényeknek történő átadásával igyekezett orvosolni. A diszkriminatív rendelkezések szószólói arra az általuk károsnak tartott körülményre hivatkoztak, hogy az ország zsidó lakossága – a nem-zsidó lakosság rovására – arányszámát messze meghaladóan érvényesült a fentebb említett területeken. A sérelmesnek és kártékonynak tartott felülreprezentáltság kiküszöbölését – vagyis a zsidó „térfoglalás” visszaszorítását – a jogalkotó az általa megállapított arányszámok érvényesítésétől várta. Ezek

²⁹ A törvényhatóságok megkezdik a zsidó bizottsági tagok törlését. Nemzeti Újság, 1939. szeptember 5. 7.

³⁰ KEPES – ZSADÁNYI, Pécsi családok 13–14.

³¹ VÖRÖS, „... házam imádság házának hivatik minden népek számára!” passim.

³² Összefoglalóan lásd KARSAI, A magyarországi zsidótörvények és rendeletek 1285–1304.

a törekvések természetesen szembehelyezkedtek a zsidóság polgári és politikai emancipációját biztosító rendelkezésekkel, valamint az állampolgári jogegyenlőség elvével. A jogcsorbító és jogfosztó normák korlátozták továbbá a személyes szabadságot, a politikai jogok gyakorlásának lehetőségét, ellenkeztek a tanszabadság elvével, s nem utolsó sorban korlátozták a tulajdonjogot, illetve a tulajdonnal való rendelkezést.

Az Első Pécsi Bőrgyár RT. zsidó munkavállalóit közvetlen formában több hullámban érték utol a diszkriminatív rendelkezések. A fennmaradt levéltári anyagok döntő mértékben az 1939 tavaszán elfogadott 1939. évi IV. tc., valamint az 1944. március 19-i német megszállás után kiadott rendelkezések következtében állásuktól megfosztott zsidó munkavállalókra vonatkoznak.³³ A munka világát érintő zsidóellenes rendelkezések a pécsi bőrgyár esetében elsősorban az értelmiségi munkakörben foglalkoztatott zsidókat sújtották.

Az 1939. évi IV. tc. rendelkezései szerint ipari vállalat tisztviselői vagy más értelmiségi munkakörben zsidót csak olyan arányban alkalmazhatott, hogy a zsidó alkalmazottak száma a vállalatnál értelmiségi munkakörben foglalkoztatottak számának 12 %-át, az összes zsidó alkalmazottak száma pedig az értelmiségi munkakörben foglalkoztatottak számának 15%-át ne haladja meg.

Az ipari vállalatnál tisztviselői vagy értelmiségi munkakörben elhelyezkedő zsidók visszaszorítását már az 1938 tavaszán elfogadott 1938. évi XV. tc. rendelkezései is előirányozták, csak hogy a 12%-os kvóta helyett akkor még 20%-os kvótát biztosítottak a zsidó értelmiségi munkavállalók számára. Mire azonban megkezdhetnék volna az első zsidótörvény végrehajtását, a parlament újabb jogkorlátozó törvényt fogadott el, így a végrehajtást – legalábbis ez értelmiségi munkavállalók tekintetében – felfüggesztették. Az értelmiségi munkanélküliség csökkentésének egyik módját a kormányzat abban látta, hogy a zsidó értelmiségi munkavállalókat egyszerűen nem-zsidó értelmiségi munkavállalókkal váltják fel.

A pécsi bőrgyárnál értelmiségi munkakörben foglalkoztattak körébe estek az irodai, valamint üzemi tisztviselők, továbbá – amennyiben zsidók voltak – a munkavezetők is. A törvény végrehajtása során jogellenesen zsidónak minősített munkavezetőket értelmiséginek tekintették, a nem-zsidókat azonban nem tekintették annak, az előírt arányszám mielőbbi elérése, túlhaladása érdekében. A zsidótörvények időszakában a pécsi bőrgyár összességében mintegy 60-80 értelmiségi alkalmazottat foglalkoztatott. A zsidó értelmiségi munkavállalók elbocsátásának első hulláma az 1939 és 1942 közötti évekre esett. Ebben az időszakban közel 30 zsidó munkavállalótól vált meg a pécsi bőrgyár, akik közé egyaránt tartoztak irodai és üzemi tisztviselők, valamint munkavezetők is. Ekkor szűnt meg a munkaviszonya a pécsi bőrgyár főkönyvelőjének, cégvezetőjének, mérnökeinek, valamint a budapesti lerakat fiók-igazgatóinak is. A munkavállalókat levél útján értesítették, hogy munkaviszonyukat az 1939. évi IV. tc.-re hivatkozással, azonnali hatállyal felmondják, további szolgálataikra pedig a felmondási idő alatt sem tartanak igényt. A beosztás, továbbá a munkaviszonyban eltöltött idő függvényében különböző jogszabály biztosította járandóságok illették meg az állásukból elbocsátott munkavállalókat. Mindezt néhány példával szeretnénk illusztrálni.

³³ MNL BML XI. 23. Pécsi Bőrgyár iratai.

A vállalat korábbi főkönyvelőjét, *Goldschmidt Izst* 22 évi munkaviszony után nemcsak nyugdíj, hanem – jogszabályi rendelkezéstől független – nyugdíjpótló kegydíj is megillette, továbbá korábbi szolgálati lakása használatát is biztosították számára.³⁴ *Horvát János* tisztviselő számára 6 évi munkaviszony alapján félévi felmondási időre járó fizetést, továbbá háromhavi végkielégítést, valamint egy éven keresztül kegydíj kifizetését helyezték kilátásba.³⁵ *Hesser József*, budapesti fiók-igazgatónak kifizették az egy esztendei felmondási időre eső járandóságait (20 ezer pengőt), továbbá nyugdíjat, valamint 5 éven keresztül folyósítandó kegydíjat is biztosították a számára.³⁶ A kisegítő katonai szolgálatot – azaz munkaszolgálatot – teljesítő munkavállalók hozzátartozóinak jogszabályi rendelkezéseken alapuló tartási hozzájárulás fizetésére is kötelezettséget vállaltak a munkaszolgálat teljes idejére.³⁷

A rendelkezésre álló források arra utalnak, hogy az 1939 és 1942 közötti kényszerű felmondásokat a pécsi bányász a körülményekhez és lehetőségekhez mérten emberséges kondíciók mellett hajtotta végre. A pécsi bányász iratai között nincs nyoma annak, hogy a munkavállalók jogi útra terelték volna a munkáltató eljárását.

3. A német megszállás utáni felmondások 1944-ben

Az első felmondási hullámot túlélte értelmiségi munkakörben foglalkoztatott zsidó bányász munkavállalók leépítésére a náci megszállást (1944. március 19.) követően került sor. A hivatalba lépő *Sztójay*-kormány egyik legfontosabb belpolitikai feladatának a zsidóság fizikai megsemmisítését jelentő „végső megoldásban” való aktív közreműködést tekintette. Ennek részeként készítették elő és hajtották végre a vidéki zsidóság gettósítását, majd deportálását.

A zsidók értelmiségi munkakörben való alkalmazásának és foglalkoztatásának megszüntetését az 1540/1944. M. E. sz. rendelet írta elő 1944. április 21-én. A rendelkezések alapján a pécsi bányász mintegy 10 zsidó munkavállalójának a munkaviszonyát szüntette meg azonnali hatállyal.

³⁴ *Goldschmidt Izst* állását az 1939. évi IV. tc., valamint a 11610/1939. ME sz. rendelet 6. § alapján 1939. december 29-én mondták fel. MNL BML XI. 23. Pécsi Bányász iratai 18. doboz. Személyi és munkaügyi iratok (1939–1944). Az 1939. évi IV. tc. végrehajtása. Az 1943. áprilisában kegydíjban részesülők listáján *Goldschmidt Izst*val együtt a pécsi bányász hét – zsidótörvény miatt elbocsátott – egykori munkavállalója szerepelt. MNL BML XI. 23. Pécsi Bányász iratai 20. doboz. Személyi és munkaügyi iratok (1942–1949).

³⁵ *Horváth János* állását az 1939. évi IV. tc. alapján 1941. június 25-én mondták fel. MNL BML XI. 23. Pécsi Bányász iratai 18. doboz. Személyi és munkaügyi iratok (1939–1944). Az 1939. évi IV. tc. végrehajtása. *Horváth János* a II. világháborút követően visszatért a pécsi bányászba.

³⁶ *Hesser József* állását az 1939. évi IV. tc. alapján 1941. december 22-én mondták fel. MNL BML XI. 23. Pécsi Bányász iratai 18. doboz. Személyi és munkaügyi iratok (1939–1944). Az 1939. évi IV. tc. végrehajtása.

³⁷ A 1540/1944. M.E. sz. rend. 6. §-a alapján 1944. áprilisában elbocsátott *Tas Endre* tisztviselő 1944. május 22-én telefonon jelentette be, hogy kisegítő munkaszolgálatra hívták be. A bányász vezetősége levél útján tájékoztatta, hogy a 1540/1944 M. E. sz. rendelet alapján őt megillető törvényes végelbánási javadalmazását akkor folyósítják, amikor visszatér és munkahelyén jelentkezik. A kisegítő munkaszolgálat ideje alatt hozzátartozói számára ugyanakkor a 7777/1938. M. E. sz. rendelet alapján havi 160 pengő tartási hozzájárulást fizetnek. MNL BML XI. 23. Pécsi Bányász iratai 18. doboz. Személyi és munkaügyi iratok (1939–1944). Az 1939. évi IV. tc. végrehajtása. *Tas Endre* és családja nem élte túl a holokausztot.

Ekkor szűnt meg a korábbi vezérigazgató cégvezetőként alkalmazott fiának, *Roth Miklósnak* az állása is.³⁸ A munkavállalók egy része ugyanakkor nem Pécssett, hanem a budapesti fiókiintézménynél működött. Többen pedig – lakóhelyüktől távol – munkaszolgálatos kötelezettségüket teljesítették. A bőrgyár igazgatósága 1944. június 30-án arról tájékoztatta a leépítések felügyeletével megbízott kormánybiztost (az Értelmiségi Munkanélküliek Ügyeinek Kormánybiztosát), hogy a vállalatnak már nincs több zsidó értelmiségi munkavállalója.³⁹ A május közepe óta gettóba kényszerített pécsi zsidó lakosságot az azt követő héten deportálták az auschwitzi megsemmisítő táborba.

Okkal merülhet fel ugyanakkor a kérdés, hogy mi történt a bőrgyár nem-értelmiségi munkakörben foglalkoztatott zsidó munkavállalóival. Az ipari vállalatoknál fizikai munkakörben elhelyezkedő zsidó munkavállalókra – így a gyári munkásokra – vélhetően alacsony országos arányszámuk miatt közvetlenül nem vonatkoztak a zsidótörvények által bevezetett százalékos korlátozások. Ettől függetlenül a fizikai munkakörben dolgozó zsidó férfiakat is kiegészítő katonai szolgálatra, azaz munkaszolgálatra kényszerítették. A pécsi bőrgyár nem-értelmiségi munkakörben – tímárként, segédként, gyári munkásként – foglalkoztatott zsidó munkavállalóinak számáról pillanatnyilag kevés adat áll rendelkezésre. Az igazgatóság 1944. május 17-én arról tájékoztatta az illetékes kormánybiztost, hogy a pécsi bőrgyár 8 nem-értelmiségi munkakörben foglalkoztatott zsidó munkással rendelkezik, akik közül hatan akkor már munkaszolgálatot teljesítettek.⁴⁰ A pécsi bőrgyár tehát gyakorlatilag 1944 késő tavaszán „zsidómentes” vállalattá vált.

4. A zsidó részvényesek összeírása 1944-ben

A zsidó tulajdonban lévő részvények bejelentését az 1944. április 14-én kibocsátott 1.600/1944. sz. M. E. rendelet írta elő. A rendelet értelmében zsidónak minősülő részvénytulajdonost a részvény számának és névértékének bejelentése mellett egyúttal arra is kötelezték, hogy a részvényt valamely állami ellenőrzés alatt álló pénzügyintézetnél letétbe helyezze. A bőrgyár Pécssett és Budapesten lakó zsidónak minősülő részvényesei 1944. április második felében levélben tájékoztatták a bőrgyár igazgatóságát a tulajdonukban lévő részvények számáról. A beérkezett adatokat az igazgatóság összegezte és ennek alapján 1944. június 9-én azt jelentette a Pénzügyintézeti Központnak, hogy az Első Pécsi Bőrgyár Részvénytársaság részvényeinek 18,17%-a – tehát a részvények valamivel kevesebb, mint egyötöde – van zsidó tulajdonban. Mindez 3363,5 részvényt jelentett. A zsidó részvényesek közül többen mindössze egyetlen részvényt birtokoltak, míg a *Roth* család tagjai valamivel több, mint 2000, a *Tausz* család tagjai pedig valamivel több, mint 1000 részvénnel rendelkeztek. A zsidónak minősülő részvénytulajdonosok közé tartozott a korábbi gyártulajdonosok egyikének, *íj. Höfner Jakabnak* az özvegye, a zsidó származású *Schwarz Gizella* is, aki a bejelentés szerint 500 részvénnel rendelkezett.⁴¹ További mintegy 2700 részvényt birtokoltak 1944 tavaszán *íj. Höfner Jakabné*

³⁸ Központi Értesítő, 1944. június 8., 734.

³⁹ MNL BML XI. 23. Pécsi Bőrgyár iratai 18. doboz. Személyi és munkaügyi iratok (1939–1944). Az 1939. évi IV. tc. végrehajtása.

⁴⁰ MNL BML XI. 23. Pécsi Bőrgyár iratai 18. doboz. Személyi és munkaügyi iratok (1939–1944). Az 1939. évi IV. tc. végrehajtása.

⁴¹ MNL BML XI. 23. Pécsi Bőrgyár iratai 18. doboz. Személyi és munkaügyi iratok (1939–1944). „Zsidó részvényesek bejelentése”.

katolikus vallású gyermekei (*Rudolf, Frigyes és Tibor*), ám ők nem tartoztak adatszolgáltatási kötelezettséggel.⁴²

5. A bőrgyár munkavállalói a holokauszt áldozatai között

Végezetül azt tekintjük át, hogy hányan váltak a pécsi bőrgyár munkavállalói közül a holokauszt áldozataivá. Ehhez az áttekintéshez pillanatnyilag két alapforrás áll rendelkezésre. Egyrésről a bőrgyár igazgatósága által a részvénytársaság közgyűlése számára az 1944 és 1946 közötti időszakra vonatkozó beszámoló, amely név szerint sorolta fel a II. világháború idején katonaként, munkaszolgálatosként, illetve deportáltként életüket vesztett munkavállalókat.⁴³ Másrésről pedig a bőrgyár *Roth Sándor* által jegyzett 1948. február 3-i levele, amelyben a Pécsi Izraelita Hitközség felkérésére közlik a holokauszt idején meggyilkolt zsidó bőrgyári dolgozók és közvetlen hozzátartozóik névsorát.⁴⁴ Ezen források alapján megállapítható, hogy az Első Pécsi Bőrgyár Részvénytársaság mintegy 30 zsidó munkavállalója – vezető állású, vagy beosztott tisztviselők, tímárok és gyári munkások – vált a Soá áldozataivá. A nem zsidó vallású munkavállalók közül hatan katonaként estek el, míg további két nem zsidó munkást eltűntként tartottak nyilván. A bőrgyár zsidónak minősülő részvényesei közül is többeket – miként Roth Sándor feleségét és fivérét – gyilkoltak meg 1944–1945 folyamán.

A deportálást, vagy munkaszolgálatot túlélő zsidó munkavállalók közül 1945-ben többen visszatértek egykori munkahelyükre.⁴⁵ Volt, aki évtizedekkel később megbecsült vezető beosztású munkatársként vonult nyugállományba az akkor még működő – mára azonban már végleg bezárt – pécsi bőrgyárból.

6. Záró gondolatok

Jebuda Don, a magyarországi születésű izraeli gazdaságtörténész írta egyik tanulmányában, hogy a zsidóság prominens szerepet töltött be a gazdasági vállalkozások terén. A zsidók kiemelkedő szerepet játszottak Magyarország iparosodásában és általában élenjártak az iparosodás gerjesztette társadalmi változásokban is. Az élenjárás fogalma azonban – tette hozzá – nem azonos a dominancia fogalmával.⁴⁶ Úgy véljük, az Első Pécsi Bőrgyár Részvénytársaság vázlatos története is alátámaszthatja *Jebuda Don* megállapítását, különös tekintettel *Roth Sándor* vezérigazgatói működésére. A zsidótörvények ugyanakkor alantas okok miatt menesztették a bőrgyár zsidó, vagy annak minősülő vezető és nem vezető beosztású tisztviselőit és munkavállalóit, akik közül sokan a holokauszt áldozataivá váltak.

⁴² JAKAB, Pécsi Bőrgyár Részvénytársaság közgyűlési jegyzőkönyvei 360.

⁴³ JAKAB, Pécsi Bőrgyár Részvénytársaság közgyűlési jegyzőkönyvei 338.

⁴⁴ A Pécsi Zsidó Hitközség irattára, 48. doboz, szám nélkül.

⁴⁵ A munkaszolgálatból hazaérkezők közül *Roth Miklós, Harnik István, Fodor György* és *Horváth János* 1945 tavaszától folytatták munkájukat a pécsi bőrgyárnál. JAKAB, Pécsi Bőrgyár Részvénytársaság közgyűlési jegyzőkönyvei 360.

⁴⁶ DON, A magyarországi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete a 19-20. században 115.

Felhasznált források és irodalom

- A Pécsi Zsidó Hitközség irattára, 48. doboz, szám nélkül
- ARATÓ Jenő: Napló 1941–1946. OSZK Kézirattár, FOND 119/3-II.
- Bőripari Munkás, 1938. március, 3. sz. 2.
- Bőripari Szemle, 1922. szeptember 15. 12.
- Bőripari Szemle, 1917. szeptember 1. 2.
- CSIKÓS-NAGY Béla: A bőrgyári munkásság. In: RÉZLER Gyula (szerk.): Magyar gyáripari munkásság. Szociális helyzetkép. Budapest 1940, 107–122.
- DOMOKOS József: Innen és túl az Óperencián. Budapest 1977
- DON, Jehuda: A magyarországi zsidóság társadalom- és gazdaságtörténete a 19-20. században. Budapest 2006
- GULYÁS József – TÓTH Géza – VÖRÖS Márton – FODOR György: A kétszáz éves Pécsi Bőrgyár. Pécs 1962
- JAKAB Antal: A Pécsi Bőrgyár történetéből (1889–1989). In: SZIRTES Gábor – VARGHA Dezső (szerk.): Angstertől Zsolnayig. Ipartörténeti tanulmányok. Pécs 1999, 108–126.
- JAKAB Antal: A Pécsi Bőrgyár igazgatóinak működése. In: SZIRTES Gábor – VARGHA Dezső (szerk.): Iparosok és bányászok a Mecsekalján. Gazdaságtörténeti tanulmányok. Pécs 2002, 152–177.
- JAKAB Antal: Pécsi Bőrgyár Részvénytársaság közgyűlési jegyzőkönyvei 1912–1948, Pécs 2000
- KAPOSI Zoltán: Pécs gazdasági fejlődése 1867–2000. Pécs 2006
- KARSAI László: A magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1920–1944. Századok 2004/6. sz. 1285–1304.
- KEPES Tibor – ZSADÁNYI Oszkár: Pécsi családfák. Pécs 1933
- Kis Újság, 1935. november 9. 4.
- Közgazdaság, 1946. szeptember 22. 12.
- Központi Értesítő, 1944. május 11. 589.
- Központi Értesítő, 1944. június 8. 734.
- Központi Értesítő, 1945. november 22. 210.
- MNL BML XI. 23. Pécsi Bőrgyár iratai
- NÁDOR Tamás: „Hallható Múzeum.” Hangdokumentumok a Janus Pannonius Múzeumban VI. In: A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1995. Pécs 1996, 129–131.
- Nemzeti Újság, 1939. szeptember 5. 7.
- Pécsi Napló, 1942. június 4. 6.
- UNGVÁRY Krisztián: A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon 1919-1944. Harmadik, javított és bővített kiadás. Budapest 2016
- VÖRÖS István Károly: „... házam imádság házának hivatik minden népek számára!” A Pécsi Izraelita Hitközség dokumentumok tükrében (1837–1950). Pécs 2016